

तरुणांच्या शैक्षणिक प्रगतीवर कोविड – १९ चा प्रभाव : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन

डॉ. मनोहर भी. येरकलवार

सहायक प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग

डॉ. मधुकरराव वासनिक पी. डब्ल्यू. एस.

कला व वाणिज्य महाविद्यालय, नागपूर

yerkalwarpws@gmail.com

सारांश :-

कोरोना विषाणूचा परिणाम आज संपूर्ण जगावर होत आहे. जगभरातील सुमारे १९० देशांना याचा फटका बसला आहे. जग हळूहळू जागतिक मंदीच्या दिशेने वाटचाल करत आहे. कोरोना नावाच्या अदृश्य विषाणूच्या प्रादुर्भावाने पूर्ण जग थांबले आहे. असा कसा हा अदृश्य विषाणू आहे? ज्याचे अस्तित्व व कार्य अजूनही विज्ञानाला पण कळलेले नाही. परंतु काही न काही अदृश्य शक्ती जरूर आहे, ज्यामुळे स्वैरपणे वागणाऱ्या मानवाला कुठेतरी लगाम लागले असल्याचे दिसून येते. मानवाने आपल्या बुद्धीच्या जोरावर सृष्टीतील सर्व प्राणीमात्रावर, वनस्पतीवर आपले वर्चस्व गाजवू लागला होता. त्याला जसे वाटेल तसे तो स्वैरपणे वागत होता. निसर्गाचा त्याच्या स्वतःच्या फायद्यासाठी वापर करू लागला होता. कोरोनाच्या या महामारीच्या परिस्थितीमुळे देशातील प्राथमिक, माध्यमिक किंवा उच्च शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासावर वाईट परिणाम होत असल्याचे दिसून येते. या ऑनलाइन शिक्षण प्रणालीमुळे विद्यार्थ्यांना शिक्षण घेताना जो आनंद मिळत होता, तो आनंद मिळेनासा झाला आहे. अनेक गरीब विद्यार्थ्यांकडे मोबाईल विकत घेण्यासाठी पैसे नसतात, त्यातच मोबाईल मध्ये डाटा उपलब्ध होत नाही. तसेच शिक्षकांना फोनद्वारे माहिती विचारण्यासाठी त्यांच्या पालकांकडे मोबाईल सुद्धा उपलब्ध नसतो. अशा अनेक प्रकारच्या अडचणींचा सामना भारतातील अनेक विद्यार्थी करत असल्याचे दिसून येते. तसेच ऑनलाइन पद्धतीने शिकवणे हे नेटवर्क कमी ज्यास्त होत असल्याकारणाने परिणामकारक रित्या शक्य होत नाही. त्यामध्ये अनेक अडचणी येतात.

बीज शब्द : – कोविड १९, शैक्षणिक प्रगती, शिक्षकांची भूमिका, ऑनलाइन शिक्षण प्रणाली.

प्रस्तावना : –

जगभरातील सुमारे १९० देशांना याचा फटका बसला आहे. जग हळूहळू जागतिक मंदीच्या दिशेने वाटचाल करत आहे. या विषाणूच्या प्रादुर्भावामुळे अनेक देशांमध्ये लॉकडाऊन आणि कर्फ्यूची परिस्थिती निर्माण झालेली आहे. उद्योग, सामाजिक-आर्थिक व शैक्षणिक क्षेत्र या विषाणू प्रादुर्भावामुळे प्रभावित होताना दिसून येते. भारतासारख्या विकसनशील आणि दाट लोकसंख्येच्या देशात परिस्थिती अजूनही काही प्रमाणात सकारात्मक आहे. भारताचे प्रधानमंत्री, आदरणीय श्री.नरेंद्र मोदी व राज्याचे मुख्यमंत्री आदरणीय श्री. उद्धवजी ठाकरे तसेच अनेक उद्योजक व सामाजिक कार्यकर्ते यांनी देशाला या साथीपासून वाचवण्यासाठी अनेक ठोस पावले उचलून देशाला या संकटापासून वाचवण्यासाठी अहोरात्र प्रयत्न करीत आहेत. परंतु चीन मध्ये डिसेंबर २०१९ मध्ये सुरू झालेल्या या व्हायरसने आपले पाय पसरायला सुरूवात केले व काही महिन्यातच या व्हायरसने संपूर्ण जगाला व्यापून टाकले. जगातील अनेक बलाढ्य राष्ट्र या विषाणू पुढे हात

टेकले व आपले पूर्ण व्यवहार बंद करून स्वतःला घरात डांबून घेतले. तरी पण हा विषाणू थांबला नाही. तो घराघरात जाऊन प्रत्येक मानवाला घाबरून सोडला. गाव खेड्यापासून तर मोठमोठी शहरे या विषाणूमुळे काही क्षणातच बंद झाले. अशा प्रकारे या विषाणूने जगाला परत पर्यावरणाकडे लक्ष द्यायला शिकवले व सामाजिक अंतर पाळायला शिकवले व स्वैरपणे वागणाऱ्या मानवी समाजाला यामुळे स्वतःच्या अस्तित्वाची जाणीव करून दिली.

भारतात कोरोनाचे एक – दोन पेशंट सापडायला जशी सुरुवात झाली तसेच “भारताचे मा. प्रधानमंत्री व मा. राज्याचे मुख्यमंत्री यांनी २२ मार्च २०२० पासून देशात लॉकडाऊन लावून टाकले व पुढे ते सतत वाढत जाऊन १५ जून २०२० पर्यंत देशातील सर्व व्यवहार पूर्णपणे ठप्प ठेवण्यात आले.”^१ या काळात भारतातील प्रत्येक व्यक्तीला घराबाहेर पडण्यास बंदी घालण्यात आली. त्यामुळे अनेक लोक या अचानक घेतलेल्या निर्णयामुळे हवालदिल झाले. त्यातच आरोग्याच्या बाबतीत अनेक ठिकाणी गैरसोयी होऊ लागल्या. बाहेर निघाले तर पोलिसांचे मार खावे लागतील व घरात राहिले तर उपासमार, अशाप्रकारे अनेक लोकांचे या लॉकडाऊनच्या काळात अनेक प्रकारचे हाल झाले. कामगार आपल्या आई-वडिलांना व मुलांना भेटण्यासाठी आपल्या मूळगावी हजारो किलोमीटर पायपीट करून दिवस-रात्र उपाशीपोटी राहून आपल्या मूळ गावी पोहोचले परंतु या बिमारीच्या भीतीने त्यांना त्यांच्या घरच्यांनीही नाकारले. तीन महिन्यांच्या लॉकडाऊन मुळे देशाची अर्थव्यवस्था फार मोठ्या प्रमाणात प्रभावित झाली आहे. त्यामुळे देशावर फार मोठे आर्थिक संकट आले आहे. अनेक कारखाने व उद्योगधंदे बंद झाल्यामुळे कामगारांच्या हातचे काम गेले. व्यापारी व दुकानदार व्यापार बंद झाल्यामुळे हवालदिल झाले. तळ हातावर पोट घेऊन जगणाऱ्या कामगारांना उपासमार व अनेक प्रकारच्या संकटांचा सामना करत हालाखीचे जीवन जगावे लागले. यामध्ये अनेक लोकांचे प्राण देखील गेले. काम गमावल्यामुळे शहराकडून गावाकडे मजुरांचे फार मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर झाले. तसेच शेतमालाची विक्री वेळेवर न झाल्यामुळे शेतकऱ्यांची ही फार मोठ्या प्रमाणात नुकसान झाले. अशा प्रकारे शासनाच्या या नियोजनशून्य धोरणामुळे, तसेच वैद्यकीय सोयींचा पुरेसा साठा नसल्यामुळे, त्यासोबतच नैसर्गिक आपत्तीमुळे अनेक लोकांच्या कुटुंबावर, आरोग्यावर दुष्परिणाम झाला.

तरुणांच्या शैक्षणिक प्रगतीवर कोविड १९ चा प्रभाव : –

कोरोनाच्या या महामारीच्या परिस्थितीमुळे देशातील प्राथमिक, माध्यमिक किंवा उच्च शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासावर वाईट परिणाम होत असल्याचे दिसून येते. आयआयटी, आयआयएम, सर्व विद्यापीठे तसेच सर्व खाजगी व सरकारी शाळांनी ऑनलाईन शिक्षण पद्धतीचा वापर करून त्यांच्या विद्यार्थ्यांना आधार देण्याचा प्रयत्न करत आहेत. परंतु त्यातून किती विद्यार्थ्यांना या अशा ऑनलाईन शिक्षणाचा फायदा होतो व किती विद्यार्थी प्रामाणिकपणे शिक्षण घेतात? किती विद्यार्थ्यांकडे अंडरॉईड मोबाईल आहेत ? खऱ्या अर्थाने याचा अगोदर अध्ययन होणे गरजेचे आहे. मग ठरवता येईल की ऑनलाईन शिक्षणाचा किती विद्यार्थ्यांना फायदा झाला ? तसेच भारतासारख्या तरुणांच्या देशात ही परिस्थिती चिंताजनक आहे. ज्यामध्ये विद्यार्थ्यांची संख्या इतकी जास्त आहे की अनेक विद्यार्थी मागील दोन वर्षांपासून शिक्षणापासून वंचित आहेत. “संयुक्त राष्ट्रसंघाने आपल्या अहवालात म्हटले आहे की, शैक्षणिक व्यवस्थेवर कोविड –१९ च्या प्रभावामुळे शैक्षणिक निधीची तूट एक तृतीयांश वाढू शकते.

कोरोनावायरसच्या आर्थिक परिणामांमुळे पुढील वर्षी सुमारे २४ दशलक्ष मुलांना शाळा बंद होण्याच्या स्थितीत आहेत. शाळा आणि शैक्षणिक संस्था बंद केल्याने जगातील विद्यार्थी लोकसंख्येच्या अंदाजे ९४ टक्के प्रभावित झाले आहेत. कमी आणि निम्न-मध्यम उत्पन्न असलेल्या देशांमध्ये हे प्रमाण ९९ टक्क्याच्या जवळ आहे.^२ शाळा बंद केल्यामुळे अनेक मुले ही बालविवाह आणि लिंग-आधारित हिंसाचाराला अधिक प्रमाणात बळी पडण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. तसेच, लहान मुलांमधील गुन्हेगारीच्या प्रमाणात वाढ होऊ शकते.

“आत्मनिर्भर भारत योजनेअंतर्गत भारत सरकारने डिजिटल एज्युकेशनच्या मल्टीमोड एक्सेस करिता ऑनलाईन कार्यक्रमाची आखणी करण्यात आली. यामध्ये अनेक अभ्यासक्रमाशी निगडित दूरदर्शन वाहिन्या, रेडिओ च्या माध्यमातून अनेक कोर्सची सुरुवात करण्यात आली. या कार्यक्रमाचा मुख्य उद्देश विद्यार्थ्यांना ऑनलाइन शिक्षणाच्या माध्यमातून त्यांना शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात ठेवणे. या माध्यमातून अनेक विद्यापीठाने ऑनलाईन कोर्स सुरु केले व त्यांना यूजीसीकडून मान्यता पण देण्यात आली आहे. या कोविड-१९ मुळे देशात दीर्घकाळ चालत असलेल्या टाळेबंदीमुळे विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक नुकसान होणार नाही या उद्देशाने सरकारने असे वेगवेगळे कार्यक्रम जाहीर केले.”^३ परंतु या ऑनलाईनच्या माध्यमातून किती विद्यार्थ्यांनी त्याचा पुरेपूर लाभ घेतला याचाही अभ्यास होणे गरजेचे आहे.

भारत सरकार आणि सर्व राज्यांच्या सरकारांनीही या दिशेने अनेक पावले उचलली आहेत की, विद्यार्थ्यांना विविध प्रकारे ऑनलाइन माध्यमांद्वारे, यूजीसी आणि इतर प्रादेशिक बोर्ड, अभ्यासक्रमांशी संबंधित नोट्स आणि इतर ऑप्सवर इतर साहित्य मोफत ई-सामग्री प्रदान केली जात आहे. तरी पण पाहिजे त्या प्रमाणात हे साहित्य सर्व विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहचत नाहीत. त्यामुळे काही विद्यार्थी परीक्षेपासून वंचित राहत होते तर अश्या विद्यार्थ्यांना शासनानेच परीक्षा न देता पास करणे असे निर्णय देऊन त्यांचे भवितव्य अंधारात ठेवले आहे. उच्च शिक्षणामध्ये परीक्षा ही ऑनलाइन पद्धतीने होत असल्यामुळे अनेक विद्यार्थी गैरमार्गाचा वापर करून चांगल्या गुणाने परीक्षा पास होत आहेत. परंतु जे गरीब विद्यार्थी आहेत त्यांचे काय? त्यांचाकडे ना चांगला मोबाईल ना वशिला त्यामुळे त्यांना कमी गुण मिळत आहेत हे वास्तव चित्र आहे. जे विद्यार्थी उच्च शिक्षणासाठी किंवा नवीन अभ्यासक्रमासाठी प्रवेश घेऊ इच्छितात त्यांना अनेक प्रकारच्या अडचणींचा सामना करावा लागत आहे. जोपर्यंत त्यांचा जुना निकाल जाहीर होत नाही आणि लॉकडाऊन संपत नाही, त्यांच्या प्रवेश परीक्षा आणि नावनोंदणी सध्याच्या व्यवस्थेत शक्य नाही तसेच त्यांना पाहिजे त्या संस्थेत प्रवेश मिळत नाही. त्यामुळे विद्यार्थी आणि त्यांचे कुटुंब मानसिक तणावाच्या स्थितीत असल्याचे दिसून येत आहे.

जे विद्यार्थी सध्या उच्च शिक्षणाच्या अंतिम वर्षात आहेत, विशेषतः तांत्रिक आणि व्यावसायिक शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांची नियुक्ती त्यावेळी खाजगी कंपनी मध्ये केली गेली होती, ते लॉकडाऊनमुळे संस्था आणि कंपनी दोन्ही बंद असल्याने ते युवक पण तणावात जात असल्याचे दिसून येते. तसेच कमी-अधिक प्रमाणात इंटरशिप प्रोग्रामच्या बाबतीतही असेच आहे. जरी आयआयटी, आयआयएम आणि व्हिएनआयटी सारख्या काही मोठ्या संस्थांनी त्यांच्या विद्यार्थ्यांसाठी स्वतःहून इंटरशिपची व्यवस्था केली असूनही अनेक विद्यार्थी देखील या भीतीदायक परिस्थितीमुळे त्रस्त आहेत. विद्यार्थ्यांच्या इंटरशिपसाठी अनेक कंपन्याही पुढे येत आहेत, तरीही मोठ्या प्रमाणावर संस्थांनी व विद्यार्थ्यांनी पुढे येण्याची गरज आहे

जेणेकरून विद्यार्थीना केवळ आपला अभ्यासक्रम पूर्ण करण्यावर भर न राहता या कठीण काळात व्यावहारिक प्रदर्शनातून आत्मविश्वासाने स्वतःला शैक्षणिक उपक्रमांमध्ये सामील करतील व स्वतःला व्यस्त ठेवतील. अशा परिस्थितीत जर हे लॉकडाऊन असेच जर आणखी वाढले तर हे विद्यार्थी मानसिक तणावाखाली येऊ शकतात, तर टीव्ही, लॅपटॉप, मोबाईलचा अति वापर केल्याने त्यांच्या मानसिक स्थितीवरही परिणाम होत आहे. जर विद्यार्थ्यांना ऑनलाईन प्रशिक्षण, इंटरशिप इत्यादी सकारात्मक कामात व्यस्त ठेवले तर त्यांना अधिक लाभ होईल.

शिक्षकांची भूमिका : —

कोविड -१९ मुळे आज सर्व शैक्षणिक संस्था बंद आहेत. यावर मात करण्यासाठी केलेल्या प्रयत्नांमुळे संस्थांना आधुनिक शैक्षणिक संधींची दारे खुली झाली आहेत. पारंपरिक शिक्षण पद्धतीचा वारसा जपत असतांना आता मदरबोर्ड शिक्षण पद्धतीचा समावेश करावा लागेल. आता जागतिक स्तरावर शाश्वत शैक्षणिक प्रणालींचे जाळे तयार करण्याची वेळ आली आहे. वाढते कोरोना प्रकरण आणि उदरनिर्वाहाच्या संकटामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेला मोठा धक्का बसला आहे. अनलॉकसह, अनेक गोष्टी हळूहळू परत रुळावर येत आहेत. या स्थितीत, भारताला त्याच्या मूलभूत स्वदेशी शिक्षण व उद्योग क्षेत्राच्या माध्यमातून पायाभूत सुविधांना गती देऊन शेकडो परदेशी गुंतवणूकदार कंपन्यांना भारतात गुंतवणूक करण्याची पूर्ण क्षमता उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे. विद्यार्थ्यांना कोणत्याही प्रकारच्या गैरसोयीला सामोरे जावे लागू नये म्हणून अनेक शिक्षक नोट्स, असाइनमेंट इत्यादी विद्यार्थ्यांसाठी त्यांचा मोबाईलवर किंवा त्यांच्या पालकांच्या मोबाईलवर पाठवण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न करत आहेत. आज गरज आहे सरकार, संस्था, समाज, उद्योगपती, नेते यांनी एकत्र येऊन भारतीय तरुणांच्या सर्व समस्या सोडवण्यासाठी एकजुटीने काम करावे, परीक्षांसाठी पर्याय शोधावे, ऑनलाईन प्रकल्प, असाइनमेंट हे चांगले पर्याय सिद्ध होऊ शकतात, उद्योगांनी व उद्योगपतींनी पुढे आले पाहिजे आणि विद्यार्थ्यांना प्लेसमेंट, प्रकल्प, इंटरशिप इत्यादी देऊन तणावातून बाहेर काढण्यास मदत केली पाहिजे. तसेच या कठीण काळात मुलांचे मनोबल वाढवून त्यांना सकारात्मकतेसाठी प्रेरित करणे ही पालकांची सुद्धा मुख्य जबाबदारी आहे.

कौशल्य आधारित शिक्षण हे सर्व सामान्य लोकांना कौशल्य देऊ शकते आणि भारताच्या आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय विकासात त्यांची भूमिका सुनिश्चित करू शकते. भारतात कौशल्य आधारित शिक्षणाची कमतरता स्पष्टपणे जाणवते. आपल्याकडे अशी शिक्षण व्यवस्था आहे, जिथे केवळ पुस्तकी ज्ञान दिले जाते आणि मुलांना कुशल होण्यासाठी प्रेरित केले जात नाही. त्याच वेळी, शिक्षण लोकांना रोजगार निर्माण करण्यास देखील मदत करू शकते. म्हणून अशा परिस्थितीत कौशल्यावर आधारित शिक्षण देणे गरजेचे आहे. शिक्षणाच्या माध्यमातून मानवी समाजाने खूप मोठ्या प्रमाणावर विकास घडवून आणलेला आहे. शिक्षण घेतल्यामुळे मानवाला आपल्या मूलभूत हक्काची व कर्तव्याची जाणीव होते. परंतु जगावर उद्भवलेल्या या महामारीच्या संकटाचा सामना करण्यासाठी सरकारने जे लॉकडाऊन सुरू केले आहे. त्या माध्यमातून स्वतःला सिद्ध करायचे आहे.

जागतिक स्तरावर संसाधने अत्यंत मर्यादित आहेत आणि म्हणून त्यांचा शाश्वत वापर अत्यंत करणे आवश्यक आहे, या हेतूसाठी तरुण पिढीला शिक्षणाच्या माध्यमातून मर्यादित संसाधनांचा शाश्वत वापर

करायला शिकवणे महत्वाचे आहे. तसेच पुरेशा संशोधनाचा अभाव भारतीय शिक्षण व्यवस्थेत स्पष्टपणे दिसून येतो. भारतातील उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये अनेक सोयी सुविधांचा अभाव असल्याचेही दिसून येते. तसेच उच्च शैक्षणिक संस्थांमध्ये संशोधनावर पुरेसे लक्ष दिले जात नाही. याव्यतिरिक्त, गुणवत्तापूर्ण व अभ्यासू शिक्षकांची संख्या देखील खूप मर्यादित आहे. शैक्षणिक संस्थेत पायाभूत सुविधांचा अभाव हे भारताच्या उच्च शिक्षण व्यवस्थेसमोर एक मोठे आव्हान आहे, विशेषतः सार्वजनिक क्षेत्राद्वारे चालवल्या जाणाऱ्या शैक्षणिक संस्थेत पायाभूत सुविधांचा अभाव, त्यामुळे विद्यार्थी व शिक्षकांना त्याचा त्रास होतो. तसेच खाजगी संस्थेत शिक्षकांची व प्राध्यापकांची कमतरता आणि पात्र शिक्षकांना आकर्षित करण्यासाठी आणि त्यांना टिकवून ठेवण्यासाठी राज्य शैक्षणिक व्यवस्थेची असमर्थता, अनेक वर्षांपासून दर्जेदार शिक्षणापुढे आव्हाने निर्माण करत आहे. या ऑनलाइन शिक्षण प्रणालीमुळे विद्यार्थ्यांना शिक्षण घेताना जो आनंद मिळत होता, तो आनंद आता मिळेनासा झाला आहे. अनेक गरीब विद्यार्थ्यांकडे मोबाईल विकत घेण्यासाठी पैसे नसतात, त्यातच मोबाईल मध्ये डाटा उपलब्ध होत नाही. तसेच शिक्षकांना फोन द्वारे माहिती विचारण्यासाठी त्यांच्या पालकांकडे मोबाईल सुद्धा उपलब्ध नसतो. अशा अनेक प्रकारच्या अडचणींचा सामना भारतातील अनेक विद्यार्थी करत असल्याचे दिसून येते. तसेच ऑनलाइन पद्धतीने शिकवणे हे नेटवर्क कमी ज्यास्त होत असल्याकारणाने परिणामकारकरित्या शक्य होत नाही, त्यामध्ये अनेक अडचणी येतात.

निष्कर्ष : –

शिक्षण हे तरुण पिढीला जीवन कौशल्य प्रदान करते आणि त्यांना आयुष्यात खंबीरपणे पुढे जाण्यासाठी प्रेरणा देते. तसेच सुशासनासाठी सामान्य लोकांना त्यांच्या हक्कांची जाणीव करून देण्यासही शिक्षण हे महत्वाची भूमिका बजावते. सध्याची भारतीय शिक्षण व्यवस्था पायाभूत सुविधांच्या अभावी अनेक प्रकारच्या समस्यांशी झुंज देत आहे, अशा परिस्थितीत सरकारने देशाच्या शिक्षण क्षेत्रातील पायाभूत सुविधा सुधारण्यासाठी शक्य तेवढे प्रयत्न करणे आवश्यक आहे, जेणेकरून विद्यार्थ्यांना दर्जेदार शिक्षण मिळेल. अभ्यासक्रमाची रचना अशा प्रकारे केली गेली पाहिजे की, ती उच्च शिक्षणाने युवकांचे कौशल्य आणि व्यावसायिक प्रशिक्षण उद्योग क्षेत्रात परिणामकारकपणे कार्य करेल. शैक्षणिक धोरण निर्मात्यांनी सुद्धा शिक्षण क्षेत्रात आंतरराष्ट्रीय मानकांना प्रोत्साहन देण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. अशा या बिकट परिस्थितीतून भारतीय युवकांना पुढे जाण्यासाठी ऑनलाईन शिक्षण हे एक त्यांच्यासमोर असलेले आव्हान आहे. एक प्रकारची नवीन संधी आहे म्हणून युवकांनी बदलत्या परिस्थितीनुसार स्वतःमध्ये ही बदल करून आलेल्या संधीचे सोने करून होईल त्या प्रमाणात ऑनलाईन पद्धतीने शिक्षण घेऊन स्वतःला सिद्ध करायचे आहे. पुन्हा एकदा भारताला संपूर्ण विश्वामध्ये भारताचे नाव उज्वल करायचे आहे. त्यातूनच खरा आत्मनिर्भर भारत साकार होईल.

संदर्भ : –

१. दैनिक लोकमत दि. ३१ मे २०२०.
२. <https://www.drishtias.com/hindi/daily-updates/daily-news-analysis/24-million-may-drop-out-of-school-due-to-covid-19-impact-u-n>
३. दैनिक महाराष्ट्र टाइम्स दि. २४ मे २०२०.